

terület), valamint a lakosság száma és a földesúri földhasználat mértéke hogyan befolyásolta a népeiséget a saját határával való rendelkezésben.

Kokadtól keletre a megyehatárig jó termésű határokat jeleztek. Az Ér túloldalán, az Érmelléknek nevezett terület északi vízmenti határai szintén jó termékenységűek, eltérően a Berettyóhoz közeli területektől, ahol a falvak szűk és sovány szántóval, viszont bőséges szőlővel bírtak. A Berettyótól délre s a Rézhegységtől északra, – helyenként már hegyek között – szintén szűk szántókról és szőlőföldekről maradtak feljegyzések, hasonlóan a Szentjóbttól délre elterülő és Várad felé elhúzódó szőlővidékekhez. (Az előbbi területeken a Berzence és a Bisztra patakok kiöntései okozhattak árvizeket.) A Rézhegység középső szakaszához kapcsolódó helységek (Sastelek, Kövesegyház, Kistótfalu, Tataros, Bogdán–Szóvárhegy, Cigányfalva) tipikus hegyi falvak, a szőlőművelés csak Alsó- és Felsőlugos, Élesd, Pestes, Tinód környékén tért vissza. Töttöstől a Sebes-Körös menti Csarnóházáig és Feketetőig mindenütt köves és sovány szántókat, szűk határt találunk. Ugyanezekkel a jellemzőkkel írták le a Sebes-Körös völgy túloldalát (déli partja), a Királyerdő északi és nyugati nyúlványainak területét is.

A leírások a Rézhegység középső vonulataitól a Királyerdőig a természeti környezetet nagyon is hasonlóknak mutatják, a piaci kapcsolatok és kötődések viszont más – újabb egységeket alakítanak ki közülük (Telegd, Élesd, Várad irányába). Ilyen szempontból csak közigazgatási egységként tudom elfogadni Nyakas Miklós Báródság- meghatározását, s a valósághoz sokkal közelebb állónak érzem Kósa László és Filep Antal munkájának megfogalmazását, amely Élesdtől a Királyhágóig terjedő területet tartotta táji egységnek (bár, amint látható az adatok ennél szélesebb területeken mutatnak azonosságokat.)¹⁰

A Berettyó és a Sebes-Körös köze, az ún. Körösköz is több kisebb egységre tagolható. A Réz-hegység nyúlványaihoz kapcsolódva a szántó szűk, kevés búzát termő, de szőlőhegyek vannak a Fegyvernektől délre fekvő ún. „hegyközi” Nagytótfalu, Kővág, Siter, Siter völgye, Hegyközkovácsi területén. Jó termésű szántókról emlékeztek meg a síksági Nagyszántó, Nagykereki, Ártánd térségéből.

A Körösköz nyugaton a Nagy- és Kissárrét területébe torkollik. Ennek hatását jól le lehet mérni Bojt, Zsáka, Váncsod határán, amelyeknek legalábbis egy részéről azt jelezték a parasztok az összeíróknak, hogy szikes és terméketlen. Olyan jelenség ez, amely a Sárrét levezető csatornáinak megépítése után, a múlt század második felében tovább erősödött. Ugyancsak találhatóak szikes foltok Ugra, Zsadány és Atyás környékén is.¹¹ A szikes talaj megmunkálása igen ne-

10 Kósa László–Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 1975. 68. ill. Nyakas M.: i. m. 168. L. Borcea vizsgálatai szerint a báródsági falvak lakosai rokoni kapcsolatban álltak egymással, hiszen a Venter család leszármazottai és rokonai voltak, s a családi kiváltságok alapján formáltak jogot a területre. i. m. 161-168.

11 Konyár és Hosszúpályi határán „a sziksó a kiszáradt mocsarak fenekén és az elapadt mocsarak szélén egy-két centiméter vastagságú réteget alkot” – Borovszky S.: i. m. 18–19.

höz, száraz időben szinte lehetetlen, ezért a falvak megjegyzése a határhasználat nehézségeire vonatkozóan teljesen érthető.

A két Sárrét területéhez kapcsolódó falvak termelési lehetőségeire igen sok, elsősorban leíró néprajzi munka is utal. Ezek közül kiemelkedik Osváth Pál múlt században született mintegy 630 oldalas tájleírása¹², amely levéltári forrásokat felhasználva közöl részletes adatokat 48 településről és a hozzájuk tartozó pusztákról is. Munkájának értékét nemcsak az emeli, hogy számtalan időközben elpusztult vagy elveszett levéltári iratra hivatkozik, hanem az is, hogy szemlélete alapvetően napjainkban is elfogadható. Ő ugyanis a Sárrét vidékét nem valamely néprajzi sajátosság leírására használta fel, hanem a vidék népességének sokrétű határhasznosítására utalva igyekezett teljes képet adni róla. Ez magyarázza, hogy a terület történeti földrajzával, természeti sajátosságaival kapcsolatos megállapításait legutóbb Papp Antal tudományosan igazolhatónak vélte.¹³ Osváth munkájával szemben a hazai népszerűsítő néprajzi közlemények hosszú ideig a Szűcs Sándor által kialakított Sárrét-képet közvetítették, amely elsősorban a pákász-csikász mesterséggel jellemezhető vízi világot idealizálta, viszonylag kevés figyelemre méltatva a forrásokból kirajzolódó mezőgazdasági termelő tevékenységet.¹⁴

A Sárrétek területe a folyóvizek lecsapolásáig kétségtelenül a vizek által leginkább veszélyeztetett területnek számított. A Nagysárrét medencéje például nem csupán a Bakonszegnél már megszűnt medrű Berettyó vízhozamát rejtette, hanem, – mivel a mocsár levezető medre elgazosodott, eliszaposodott – a tiszai árvizek egy része is a területén maradt. „A... víz Bihar-Békés-Hajdú-Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék területéből csaknem örökösen 80 000 katasztrális hold földet borított el és a maga nemében páratlan kiterjedésű Sárrétet alkotta.” Az itteni falvak nagy része a kisebb-nagyobb emelkedőkre épült, s e halmokon tudtak földműveléssel, esetenként azonban csak állattartással foglalkozni¹⁵. A halmokon, laponyagokon, porongokon és a szigeteken természetesen nem voltak bőségében a szántóföldi művelésre alkalmas földeknek, s a vizek számtalan más hatásával is számolni kellett. A Nagysárréthez tartozó Bakonszeg lakói például szikesnek és soványnak is érezték ugyan határukat, de ha – mint írták – „a szántást a föld keménysége miatt hat marhával” hajtják végre, akkor termékeny, hiszen a tiszta és kétszeres búzát is megtermi. A további válaszok jól mutatnak rá az igazi problémára, arra, hogy nincs „elég határa” a helységnek, ezért korábban a Kovácsi, most a Bócsi pusztán bérelnek szántani való területet. Ráadásul a fa-

12 *Osváth Pál*: Bihar vármegye sárréti járása leírása. Nagyvárad. 1875. Forrásértékű még: A Bihar-vármegyei Sárrét leírása 1827. (írta *Bertalan Szilágyi János*) *Aquila*. XXVII. Bp. 1921. 60-69.

13 *Papp Antal*: Osváth Pál munkájának földrajzi értékelése. *BMÉ* II. 251.

14 *Szűcs Sándor*: Pusztai szabadok. Bp. 1957., *Uő*: A gyékény feldolgozása és eszközei a biharmegyei Sárréten. *Debreceni Szemle*. 1933. 72. sz. 393., *Uő*: Biharnagybajom régi vízrajza és a község kialakulása. *Uo.* 1934. 10. sz. 429-453.

15 *Csávás István*: A Nagy-Sárrét monográfiája. Debrecen. 1941. 8. és 21. „A porong és a laponyag a halomnál is alacsonyabb, szabad szemmel alig észrevehető, lankás emelkedés.” A Sárrétre vonatkozó adatok még *K. Nagy Sándor*: Biharország. Nagyvárad. 1884.

luhoz tartozó Berettyón túli területeken urasági majorság is létesült, igaz, a ki-maradó földeket valamint a folyón túli szigeteket is kilencedfizetés ellenében felosztották közöttük a tisztek.

A szomszédos Nagybajom lakói is használtak pusztákat, kezdetben Szabolcs megyében, majd a közeli Kisrábé praediumon, erről tanúskodik még 1740-ben is Csaba Pál végrendelete.¹⁶ Mindez egyáltalán nem azt jelenti, hogy éppen mert a település déli határát a Sárrét csaknem egészében elfoglalta, ne fordítottak volna gondot a szántóföldi művelésre alkalmas területek védelmére. Ennek példája, hogy nem állandó tisztségként ugyan, de gyakran tűnnek fel a település előljárói között a „gátak procuratorai”. A lápi csikászat engedélyezésénél pedig a kötelezettségek egyik legfontosabbika volt, hogy „a láp uttyát is tartoznak ki tisztítani”.¹⁷

Bár éppen Szerep esetében tudósítanak arról a források, hogy a török idők visszontagságai következtében a lakosok új, jelenlegi helyükre költöztek, ők sem az ún. ősmesterségeket, hanem az állattartást tartották fontosabbnak (a bajomiak is a legelő szűkös voltára panaszkodtak az úrbéri kérdőpontokra adott válaszaikban, s emiatt, valamint a marhák nagy száma alapján ítélték létfontosságúnak a szomszéd határokon való „fű” vásárlását). Nyilvánvalóan Szerep sajátos helyzetéből következett, hogy a sárréti vizivilág kialakulásának példáit, sajátos hangulatát többnyire környékének történéseivel hozták összefüggésbe, hiszen a települést valóban körülölelte a mocsárvilág.¹⁸ 1836-ban, amikor Kelemen János, Szerep földesura tanúvallomás készítését kérte Udvari és Szerep határvitájában, s a vallomástevők igazolták, hogy a Rutzás lápon „több esztendőbe több falka marhák teleltek”, és a településhez tartozó Nagy Halason Dávid Márton marhákat legeltetett. Ugyanakkor kiderült, hogy a birtokos az említett lápokot több csikásznak, halásznak árendába adta, így pl. a turkevei Tóth Jánosnak, aki ötöd dézsmát fizetett érte.¹⁹

Egy 1794-ben készült, s a Berettyó Sárrétjét ábrázoló térképen nagyon jól ki-vehető, hogy az említett települések csak a Nagysárrét északi határsávjával érintkeztek, illetve a falvakhoz tartozó terület egy – helységenként változó – hányadát foglalta el a rétség. Az 1776-ban Gasszner vízmérő által a Körösökről,²⁰ főleg a Kissárréthez közeli vidékről készített térkép arra hívta fel a figyelmet, hogy a két Sárrét közötti terület tele volt erekkel, nádasokkal. Zsáka mellett a Békás ér, a Bósa ér, Darvas mellett a Kengyel ér található, de itt ekkor már két gát, a Hosszú- és a Darvasi gát is megépült. Vekerdnél a Bigó ér, Sassnál a Vass ere és Búza ér vizesítette a határt. Komádi pedig már teljesen az állóvízzé szélesülő Körös mellé települt. Ezért írhatták a lakosok 1720-ban „rét nincs, a

16 HBML IkV.A. 614/a. 1. k. – Biharnagybajom jegyzőkönyve 83.

17 Uo. 511. – 1768-ból való egyetlen ilyen adat négy személy részére.

18 MOL. S.12. Div. XI. No. 132. – A Berettyó folyó Sárrétjét ábrázoló térkép 1794-ből.

19 Összesen 14 tanú tett vallomást Nádudvarból, Dévaványáról, Bajomból, Püspökladányból Miskolczi Károly szolgabíró előtt. HBML IV.A. 1/b. 447.

20 MOL S. 12. Div. XI. No. 146:1. – Status Chrysi velocis et stagnorum...

praediumokon kaszálnak” s 1770-ben „egész határunk többnyire lápos és vizes... szántani a pusztákon kell.” A XVIII. század folyamán a település maga is egy keskeny földszávon húzódott meg, amelyet félkörívben állandóan víz övezett.²¹

Ez a vizenyős, árvíznek kitett földszáv áthúzódott a Sebes- és Fekete Körös közötti területre, annak is inkább a nyugati felére, amely az erek és rétek (vizenyős, sással, náddal benőtt területek) révén kapcsolódott a Kissárrét mocsaraihoz. Így a Körös menti Okány lakói szerint „az árvizek úgy ellepik őket, hogy határukról ki sem tudnak jönni.”

1740-ben Csáky Miklós váradi püspök a királyi tanácsos segítségét kérte, hogy a Körös szabályozását egy szakértő felmérő és elemző munkája nyomán elkezdhessék.²² A vármegye a helyzet súlyosságát helyesen értékelve a medertisztítás mellett döntött. Ugrán és Zsadályban is az állandó árvizekre panaszkodtak, az utóbbi helyen megjegyezve, hogy a Sebes-Körös „árka be van iszapolódva, a vármegye határozta, hogy kitisztítja”, ami igen sürgős, mivel az 5–6 éve még használt földek most emiatt állnak víz alatt.

A délbihari síkságon Geszt és Mezögyán határát a Korhány, Sarkadkeresztúrét a Nagy Gyúró ér, Sarkadét a Gyepes, Szék ér stb. vizesítik. A Fekete Körös Ant, Tamásda, Baj, Feketebátor és Feketegyörös határait szűkíti. A panaszok ellenére elmondható, hogy ez utóbbi esetekben a vizek áradása inkább a közlekedési viszonyokat rontotta, mivel „lakosaik nehezen tudnak piacra jutni”.²³

A délbihari síkság közepén csupán néhány település az, ahol ugyan szűk határról, de abban jó minőségű szántóterületről szerezhettek tudomást (Less, Inánd, Gyapjú, Atyás).

Ha számba vesszük a területünkön kiöntéseket okozó folyókat, patakokat, ereket, s tudjuk, hogy jóval magasabb volt a talajvíz szintje a mainál, elfogadható, hogy a növénytermesztés szélesebb skálájával találkozunk a korabeli híradásokban (még Fényes Eleknél is), mint napjainkban. A nagy kiterjedésű víz-hálózat a levegő nedvességtartalmát is a jelenleginél magasabb szinten tartotta.²⁴

A két Sárrét mocsaraihoz, rétségéhez kapcsolódó határu, korábban felsorolt települések (ebben a közegben értelmezve) határhasználatukban sem valami egészen más, a környezetüktől teljesen elütő, hanem csupán sajátos típust jelenthettek.

Az 1715–20. és az 1728 évi országos összeírások szöveges megjegyzései külön kitérnek a határhasznosítás kérdésére, nevezetesen a szántó, a rét és a legelőhasználatra. Feljegyzéseik alapján elkülöníthető, mely települések kénytelenek szűk határral beérni jórészt azért, mert ott hegyvidék, erdő található. 1715-

21 HBML IV.A. 1/d. és Csávás I.: i. m. 22. Tudomása szerint 15 000 hold nádas borította Komádi határát. Komádi környékére Molnár Balázs: Adatok a Komádi tanyák történetéhez. *Ethnographia*. 1952. 3–4. sz. 375–376. További részletezés Papp Klára: Bihar vármegye magánföldesúri birtokai a XVIII. század első felében. – HBML. Évkönyve VI. 1979. 112–125.

22 MOL P. 71. Fasc. 234. No. 13.

23 Árpád, Ant, Baj, Feketebátor esetében.

24 Bővebb értelmezése Papp A.: i. m. 252.

ben az érmelléki járásban hét (Genyéte, Szentjób, Almaszeg, Alsó- és Felsőder-
na, Sastelek valamint Széplak), a váradiban tizenkettő (Bánlaka, Barátka, Kis- és
Nagybáród, Beznye, Csarnóháza, Cécke, Esküllő, Feketepatak, Feketető, Kalota
és Nagypatak) s az akkor belényesi járáshoz tartozó Feketegyőrös, összesen te-
hát húsz helység számítható az előbbi típushoz. Néhány helyen konkrétábbá vá-
lik a helyzet leírása, Nagypatakon például megemlítették, hogy a falu szétszó-
ródva az erdőben fekszik, a szántó és rét a házak mellett található.

Jó néhány esetben csak azt jegyezték meg az összeírók, hogy a föld a kertek-
ben van, s ezért többnyire csak kukoricát tudnak a lakosok termesztetni. Ami az
előzőekhez hasonlóan gyakorlatilag arra utal, hogy nincs szántójuk. Ezen hely-
ségek egy része ismét csak az érmelléki járásból való (Baromlak, Bozsaj,
Cséhtelek, Poklostelek, Bisztraújfalu, Terje). Nagyobb hányaduk a váradi járás-
hoz tartozik (Telki, Tinód, Töttös, Ürgeteg, Borosteleg, Bottyán, Borzik, Fan-
csika, Izsópallaga, Kabaláspatak, Oláhkakucs, Keszthely, Kőalja, Kővág, Gá-
losháza, Lok, Lóré, Alsó- és Felsőlugos, Pestere, Pestes, Sitervölgye és Sza-
bolcs). A Rézalja, Báródság, valamint a Királyerdő északi nyúlványához kap-
csolódóan a Sebes-Körös déli partján fekvő helységek határukat irtással alakí-
tották ki. Sitervölgyén 1728-ban le is írták, hogy azok a kertek, ahol kukoricát
termelnek, irtás útján keletkeztek.

Tinódon, Töttösön és Céckén a korábbi állapotokra is adalékkal szolgáltak:
„régén bőven volt szántó, de ellepte az erdő”. A megjegyzés az 1711-et megelő-
ző háborús időszak következményének nyilvánvaló jeleként értékelhető.

A fentiekén kívül Lüki, Vekerd és Szerep esetében a szántó hiányára panasz-
kodtak (Szerepnél a Sárrét mocsarai miatt). Telkesden az okok kézenfekvők,
hiszen „most ülték meg”, ezért az irtásnak még nincs hatása. Össiben csak rét
van, szántó ellenben egyáltalán nincsen. Déda eddig pusztá volt, valószínűleg
már lakták 1720-ban,²⁵ de az összeírásban önállóan csak 1728-ban szerepelt, ak-
kor viszont a szántóföld hiányáról tudósítottak. Kólynál is hasonló volt a helyzet.
1714-től lakták az erdőbe települt falut. Az 1715-ös összeírás szerint „a határt
most kezdték művelni”. Nyilvánvalóan itt is irtásokról van szó, hiszen „ki
mennyit bír, annyit művel” (1715), ugyanakkor „sem szántó, sem rét, sem legelő
nincsen” (1728).

Az 1715. évi összeírásban az általunk vizsgált 206 helységből 43 hiányzik,
így ez a fenti adatok szerint azt jelenti, hogy a XVIII. század első harmadában a
számításba vehető 163 helység 34,96 ~ 35%-a volt irtásos település.

A három már idézett országos összeírásban és az úrbérrendezés iratanyagá-
ban megemlékeztek az összeírók a helységek használatában levő pusztákról is.
Adódhat a feltételezés, hogy elsősorban a szűk határu falvak termelési lehetősé-
geit bővíthetik a közösség által bérelt területek. Ha azonban térképre visszük a
praediummal bíró helységeket, akkor elhelyezkedésük alapján megállapítható,

25 1720-ban Száldobággal együtt írták össze.

hogy az előfeltételezés csak részint igaz. A pusztabérlet okai között a szántóterület szűkössége az elsősorban a század elején már jelentős népességszámú települések esetében szerepelt, az árendált puszták jelentős hányada azonban legelőként is funkcionált. Vagyis a népesség élelemszükséglete és a paraszti gazdálkodásban az állattartás arányai egyaránt befolyásolták a település döntését. Bár elsősorban a század elején a birtokosok a helységeket „megülő” visszaköltöző vagy új beköltöző népesség megtartásának igényével maguk is biztosították pusztáik szabad használatát, ez a lehetőség helyenként már az országos összeírások időpontjára megszűnni látszik. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy csak a megfelelő és szükséges anyagi fedezet birtokában lévő faluközösségek esetében kerülhetett sor a pusztabérleti szerződések megkötésére, s azokra is csak addig, amíg a földesúri érdek más irányú hasznosításra nem ösztönözte a tulajdonosokat. A Réz-alja és a Báródság hegyek, erdők közé települt kis falvai számára azonban továbbra is elsősorban az irtások létesítése maradt a területbővítés lehetősége.

A kutató számára természetesen az lenne a jó, ha a conscriptorok mindig feljegyezték volna a puszta hasznosításának módját is. Ez sajnos nem történt meg pontosan, ezért helyenként csak következtetésekre vagyunk utalva. A XVII. század végén még felvethető annak lehetősége is, hogy a Jakó Zsigmond által a XVI. századra jellemzőnek bemutatott téli-nyári szállásváltás maradványairól volt szó. Eszerint a paraszt tavasszal az erdőkön lévő irtásaira, ligeteibe ment ki, ahol senki sem háborgatta. A török háborúk utáni első összeírásoknak az a közlése, hogy bizonyos helységek lakói több falu határán is rendelkeztek földterülettel, ennek a sajátos határhasználatnak jele lehetett.²⁶ A birtokos gazdálkodása szintén a puszták használatára szorította a falvakat. Vértesen például 1715-ben fontosnak tartották közölni, hogy Gronsfeld generális szántójuk egy részét alodiumnak lefoglalta, s így a lakosoknak csak a fennmaradó határrészből oszthat a prefektus kinek-kinek „facultasa szerint”. 1720-ban például, miután kijelentették, hogy a legelő bőséges, leírták azt is, hogy Reszegi praediumot vették használatba. A rétről is azt állapították meg, hogy jó széna terem rajta, s elegendő is. Azt kell tehát gondolnunk, hogy a pusztát a leszűkült szántóterület bővítésére használták.²⁷ 1728-ban továbbra is kimutatható náluk a praedium bérlete.

Az Érmelléken, a Berettyó mentén a „hegyen” fekvő Vajda némiképp ellenkező példát mutat. Nem pusztát használtak, hanem kilencedadás fejében az allodiális földet művelhették.

26 Gheorghe Gorun közlése szerint még 1972-ben is létezett Romániában egy archaikus határhasználatú falu: Roşia (a régi bihari Rossia, vagy Biharrósa település a Királyerdő területén, Kebedstől és Szohodoltól északra, mintegy 57 négyzetkilométer területen), ahol a hagyományos szállásváltás megmaradt, s amely sajátosságát David Prodan tipikusan XVI. századi eredetűnek tartott. A helybeliek tavasszal még az 1970-es években is kiköltöztek a határba, ősszel pedig visszaköltöztek, pedig a keresőképes lakosság 70%-a már bányász volt.

27 1715-ben azt is megjegyezték, hogy „mivel nincs sok állatuk, a legelő elég”.

Esetenként csak utaltak a pusztahasználatra, annak pontos megnevezése nélkül. Bakonszegen pl. kijelentették, hogy pusztán is vetnek (1715). (A kilenc kérdőpontra adott válaszaik szerint korábban Kovácsi, most – vagyis 1770-ben – Bócsi pusztán élnek.) Rikosdon a váradi káptalan egy praediumát bérelték (1715).

A bérelt terület helyenként a megyehatáron túlra mutatott. Bajomban Teté-lent és Szentmiklóst, Derecskén Kötelest és Szentmiklóst (Szabolcs m.), Sámsonban közelebbről meg nem nevezett szabolcsi pusztát, Lükiben és Margitán Középszolnok és Kraszna megyéből is használtak praediumokat. Az igénybe vett földeknek egy része (22 eset) használatos szántóként, gyakoribb volt azonban kaszálónak, legelőnek bérbe venni (24 esetben) a területeket.

A puszták a bejegyzések szerint nem állandóak, hanem csupán meghatározott időre – az árendának megfelelően – kerültek a falvak lakóinak használatába. Kivételt Szalonta jelentett, ahol a helybeli nemesek saját földjeiknek mondták a praediumok egy részét, s ezért még a hercegi házzal is pereskedni szándékoztak, mondván, hogy azok a területek nincsenek az Esterházyt illető donatióban.²⁸ A gyakorlatban azonban annak használati értékét esetükben is az évi egy összegben, az összes tartozásokért járó árendába számította be az uradalmi adminisztráció.

A szántóföldi művelés céljából bérelt pusztái voltak az Érmelléken Éradony-nak (Véden szántó és kaszáló – 1715), Félegyházának (Kozma, Gyapoly, Kerek-egyháza – 1728), Diószegnek (Egyed, Sárfű, Jankafalva – 1720), Kiskerekinek (Bér, 1715), Kakadnak (Sárfűn legelő is – 1720). A székelyhidiak (1720) kaszálónak használták Tulogdot, a köbőkútiak pedig Védi pusztát (1720).

Többirányú hasznosítású a berettyóújfalusiak Herpály praediuma: 140 köblös szántója, 55 kaszás rétje volt; azonkívül Újlak, Szentdénés és Szentmárton puszták területén is használtak mintegy 400 köblös szántót és 128 kaszás rétet (1720). 1728-ban már egyszerűen csak azt jegyezték fel „a földek Herpály pusztán vannak.” Ugyancsak a Berettyó kiöntései miatt vetettek a váncsodiak a Déter nevű praediumon 1720-ban (60 köblös). A Sárréten fekvő Komádi közösségének öt praediuma volt: Szakál (833 köblös), Nyésta (320 kaszás), Ős, Tóti, Homorog. Még az erdőt is Szakálon használták. (1720). A közeli Körös menti Berekböszörmény lakói Tóti és Peterd pusztán 424 1/2 köblös szántót és 368 kaszás rétet tartottak fenn.

Az előzőekhez hasonlóan árvíznek kitett határú Ugra is, ahol még 1770-ben is kénytelenek voltak a szomszédos Kis-Ugra nevű pusztán kilencedfizetés fejében földet osztani. (Legelőnek is az urasági pusztát használták). A közeli Zsa-

28 Egy 1803-ból származó iratból, amely panaszai szerint csak 1768-ban vette be a pusztákat az összeírásba Jeszenszky János direktor. HBML XI. 601/4. A herceg azonban már az 1712-ben kelt contractusban saját tulajdonának nyilvánította a praediumokat, Sas és Feketebátor valamint „a több Helységekhez tartozandó Pusztáknak vehetik... (hasznát) á féle haszon idő alatt is közönségesen az egész Helységeké lészen”. – másolat. Uo. XI. 601/5. – 1715-ben a Vásári, Marcziháza és Keszi pusztákat használják, és bérlik Esterházy Józseftől Kölesér, Péterháza, Szil, Barmó, Andacs és Kéza praediumokat.

dányból Fancsikára jártak szántani, ahol 1720-ban 106 köblös földet osztottak. Okányban a megyehatár melletti Lapos pusztát kilencedadás fejében művelték, 37 köblöt vetettek (1720). Geszten hasonló feltételekkel két pusztát is használtak, összesen 155 köblös szántóhoz jutottak ilyen módon, s kevés réthez is (28 kaszás).²⁹

A sarkadiak Össit a Révai családtól bérelték, de még három pusztáról említették, hogy kilenced fejében vethetik be (ez utóbbi 295 köblös). Feketetőton a közeli, s akkor még pusztá Feketebátor területén vetettek, de legelőnek is használták az Esterházyak pusztáját.

A váradi járásnak a Köröstől délre, a Királyerdőtől északra fekvő sávja sajátos átmeneti állapotot tükrözött. (Néhány települést nem is falunak, csak tugu-riumnak – nem összefüggő településnek, szállásnak – neveztek, mint pl. Kalota). Izsópallagán és Kőalján Besenyő pusztát, mint határuk részét használták, itt van egy nyomásuk (az előbbi helységből 17, az utóbbiból 12 köblös). Ebből következően kilencedet voltak kötelesek adni terményeik után. Ugyanakkor Izsópallagán is volt egy 4 köblös irtásuk. Pósalakán, Szarándon és Tasádfőn szintén pusztákat használtak. Ahol nem volt mód földek bérbevételére ezen a vidéken, az irtáshoz folyamodtak a helybeliek (Szenttelek, Kigyik, Vircsalog – nem magánbirtok tulajdonába tartozó helységek).

A délbihari síkság középső sávjában inkább legeltetés céljára béreltek (Inánd, Mezőgyán, Pósa, Geszt, Homorog). Ehhez hasonló volt a helyzet a Nyír vidékén (Acsád, Piskolt, Derecske, Konyár, Sámson) és néhány érmelléki településen (Éradony, Székelyhíd, Diószeg, Köbölkút, Félegyháza) is.

Feltűnő, hogy az úrbérrendezés időpontjára (a megyében 1769–1771-ben készültek a falvak kilenc kérdőpontra adott válaszai) a bevallottan a lakosok által használt puszták száma jelentősen lecsökkent, mindössze 14 helyen jegyezték fel annak meglétét (Félegyháza, Komádi, Homorog, Geszt, Zsadány, Ugra, Bakon-szeg, Acsád, Tarján, Kávásd, Oláhszentmiklós, Sarkadkeresztúr, Szalonta, Piskolt). Ennek oka abban is keresendő, hogy ahol nem árendáltak, hanem kilenced fejében használtak a faluhatárhoz nem tartozó földeket, ott legfeljebb utaltak arra (más határon is kell szántani). Néhány, a század első évtizedeiben pusztá terület benépesülése is a határbővítés lehetőségeinek szűkülését hozta (Szakál, Tóti, Szentmárton, Bogyoszló, Atyás, Báthor, Mezőgyán).

Ugyancsak ebbe az irányba hatott a birtokosoknak az a törekvése, hogy a viszonylagos önállóságot jelentő bérleti viszony helyett a pusztá területét saját gazdasági irányításuk alá vonják, vagy a lakosokkal történő személyes meg-egyezés alapján terményhányad (általában itt is kilenced) fejében egy éves idő-tartamra használatukba adják, illetve saját gazdaságot kialakítva csak a határ egy

²⁹ Geszten 1715-ben Bogyoszló és Begécs, 1720-ban Atyás és Begécs pusztákat vetik. Begécs, Vátyon és Orosi Békés megyei praediumok – *Dányi Dezső–Dávid Zoltán.*: Az első magyarországi népszám-lálás. Bp. 1960. 40.

részére terjesszék ki ezt a lehetőséget. A paraszti közösségek által bérelt puszták egy részét immáron jórészt megyebeli birtokosok árendálták ki, s ők adhattak abból – esetenként még súlyosabb robotkötelezettséggel is járó feltételek mellett – a környékbeli megszorult lakosoknak.

A fenti változások ugyanakkor nem jelentették azt, mintha a lakosság igényei nem szorítottak volna a határ bővítésének irányába. A kérdőpontra adott válaszok szerint 33 településen jelentkeztek ilyen – elsősorban a legelőterület hiányából, vagy szűkös voltából adódó – tendenciák. Ebből csupán négy esetben kellett a szántóföld megteremtése céljából pusztát bérelni. Félegyházán ugyan egy nyomásról írtak de Dietrichstein közeli pusztáiból kellett árendálniuk. Komádi, Magyarhomorog és Szalonta lakói pedig teljes szántójukat a praediumokon tartották.³⁰ Komádi lakóinak is változtatni kellett korábban bérelt pusztáikat. 1744-ben Sós István főbíró és az esküdtek állították ki nyugtát Szekrényesi János nótárius jelenlétében, hogy Csáky Miklós váradi püspök (s az egész Csáky familia plenipotentiáriusa) megbízottjától Daxner András úrtól átvettek 1500 forintot. Mindezt azért, mert Nagy- és Kistóti (1000 ft) és Szöcsköd illetve Boldogasszony-Teleke („Teleki Föld” – 500 ft) puszták eddig bérletben az ő használatukban voltak, ezután viszont „kikerültek a város birtokából, és semminemű jussot rá” nem formálhattak. Valószínű, hogy a grófi család a Kenézi pusztát adhatta nekik át, s a század végén ismét az említett puszták bérletét juttatta vissza nekik.

Ugyancsak használatában voltak a század első felében Körmösd pusztának is, 1727-ben éppen a sasi lakosokkal keveredtek konfliktusba a bérlet értelmezése miatt. 1732 július 7-én, Farkas Pál főbíró contractualis levele szerint a komádi lakosok „amicabilis accordára léptek” a (Körmösd) pusztához tartozó Szilhát nevű darab föld felől. Eszerint nem fogják háborgatni a sasiakat, hogy ott szántsanak és kaszáljanak, a földet „szabadosan élhessék.”³¹

Tizenkilenc helységben a bérlet más módját választották, nem pusztán, hanem valamely közeli faluhatárban béreltek maguknak kaszálót illetve legelőt. Lükiben nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy a „Paczalon 15–16 márvásért” béreltek legelőt (Szunyogdon is, ott 4–5 vonás forintért), hanem a kaszáló szükösségét is alátámasztották kijelentésükkel: „akinek nincs füve, vesz attól, akinek nincs marhája.”

Svábolaszin és Köbölkúton a székelyhídi határból bérelték a legelőt, a terebesiek viszont Margita területén kaptak az uraságtól, míg a terjeiek Micskén és Alsódernán. A kövágiak a két szomszéd falu határán, az „erdőn” legeltettek. Konyáron a vonó marhákat vitték más határra, Hegyközkovácsiban a növendéket is. A sárréti Dancsháza lakói a juhokat hajtották más legelőre teleltetni. Az

30 Piskolton a szomszéd pusztán (legelőt és kaszálót) felébe, harmadába adta az uraság.

31 MOL P. 72. Fasc. 334. No. 16. (1744), P. 75. Fasc. 19. LT. No. 9. és P. 71. Fasc. 13. No. 2.–3.–4. (1727–1732).

utóbbi esetek nem egyszerűen a bérlet lehetőségére mutatnak, hanem az ún „vándorló – transzhumáló – állattartás” jelentőségére figyelmeztetnek.

A helységek földrajzi elhelyezése mutatja, hogy főleg érmelléki, Berettyó-melléki, s néhány, a Nyírség tájegységéhez tartozó falu került ebbe a csoportba.³²

A XVIII. század első harmadából fennmaradt összeírások szöveges megjegyzései utalásokat tartalmaznak az erdőterület kiterjedtségére, az erdőhasználatra is. A legnagyobb erdőségek a hegyvidékek vonulatát követték, így a megye délkeleti erdőségeihez kapcsolódóan területünkön is elsősorban a Rézalja, Báródság vidékén találhatóak. De a délbihari síkság, s az Érmellék területén is előfordultak. A század első nagy összeírásaihoz képest, ha lassan is, de főleg a síkvidéki területeken az erdők visszaszorulásáról értesülünk. A Nyírség területéhez tartozó településeken már akkor is bérelt erdőkről tettek említést.

Az úrbérrendezés időszakára egyértelműen az urasági tilalmas erdők számának a növekedése figyelhető meg. Hencidán, Acsádon, Monostorpályiban, Nagylétán pl. onnan hordtak a lakosok saját szükségletre. Hosszúpályiban 1715-ben még elegendőnek értékelték az összeírók a fa mennyiségét, a hatvanas évek végén már azt voltak kénytelenek rögzíteni, hogy a lakosok a nádat és a szalmát tüzelik. (Ebben az esetben sem az erdőség megszűnéséről, hanem az erdőhasználat jogának korlátozásáról volt szó, hiszen igazán nagyarányú erdőpusztítás csak 1945 után történt.) Gálospetrin hasonló volt a helyzet. Selinden gazzal tüzeltek, s csak épületfát tudtak a szomszédos határból beszerezni. Hencidán és Hajdúbagason korábban is hiányról panaszkodtak. 1770-ben már csak azt rögzítették, hogy „kevés tsere van”. A Sárréten a korábbi gyakorlatnak megfelelően náddal fűtöttek, s a bérelt puszták (pl. Komádi, Szakál praediumon) fáját hasznosították. A Körösköz területén a hegyvidékhez közeledve érjük el az erdőhatárt. Berekböszörményben még csak csere erdő van, Nagytótfaluban azonban már elegendőnek ítélték a fát, Szarkón a makkoltatás körülményeiről írtak. A siteriek pedig olyan szép gesztenyével rendelkeztek, amelyből jól „pénzelhetnek is”. A Rézalja és a Báródság területén mindenütt volt erdő, helyenként (Baromlak, Cigányfalva, Cséhtelek, Várvíz) eladásra is vághattak belőle. Ugyanez a helyzet Kécen is, ahol már 1715-ben leírhatták: „25 dénárral szoktak egy szekérral Margitára vinni”. Valószínűleg később sem változtak meg lehetőségeik, hiszen Fényes Elek szerint is „föld- és szőlőművelésből, ...favágásból keresik kenyerüket.”³³ Berettyó-Széplakon a részbirtokosok más-más erdőhasználatot en-

³² Az Érmellékről és a Berettyó – mellékről Svábolaszi, Értarcsa, Szunyogd, Genyété, Lüki, Köbölkút, Kóly, a Sárrétről Dancsháza, a Nyírségből Acsád, Konyár, Álmosd, Váncsod, a Körösközből Hegyközkovácsi és Kövág, a Rézaljáról Terebes, Terje, Berettyószéplak, Felsőábrány, a délbihari síkságról Atyás.

³³ Fényes E.: i. m. 90. A bihari erdők főleg a XVIII. század második felétől pusztultak, ezzel is magyarázható az erdőhasználat szűkítése. A bihari erdők történetéről a XIX. század közepéig *Ana Ilea: Din istoria pădurilor bihorene pînă la mijlocul secolului al XIX -lea, în Biharea. VII-VIII. Oradea. 1980. 81-104.*

gedélyeztek. (A makkoltatást ingyenessé tették, kivéve a Károlyi részén levőket, akik sertésenként 1 garast és a Szénássiné területén lakókat, akik 8 polturát voltak kötelesek fizetni).³⁴ Bosajban csak a makkos fát volt tilos vágni, a többit szabadon el is adhatták. Nadászteleken, Felsődernán az erdőn és a cserjésben tartották a marháikat is, azok „így többnyire falevéllal éltek.”

Dél-Biharban, főleg a Fekete-Körös mentén találhatóak jelentős erdőségek (Ant, Feketebátor, Baj, Feketegyörös, Feketetót, Tamásda, Kávásd). Illyén már csak bérért használhatták az erdő fáját, ellenben ezért az „előbbi helységekhez hasonlóan pénzkereseti forráshoz jutnak.” Anton a lápfákat eladásra is szállították. Feketegyörösön faárukat vittek a Mezőségbe. Feketetóton az erdőn szerzett fából gerendákat, vályukat, hajókat készítettek, Kávásdon hasonlóan, s a Körösön és a Gyepes patakon szállították a piacokra.

Az Érmelléken az erdőt az irtásföldek növekedése apaszthatta. Érfancsikán még az úrbérrendezéskor is új irtásföldekről tudósítottak. Monospetrin bevallották, hogy volt korábban erdőjük, de elpusztult, ugyanakkor még vannak irtani való földek. Szunyogdon az új irtással keletkezett szántókról közölték, hogy a régi faluhatárhoz képest kövérek. Lükiben pedig kiderült, hogy az egész szántó új irtott földből állott. A Rézhegységtől északra Tótiban úgy értékelték, hogy van elég irtani való földjük: hiszen a műveletlenül hagyott szántóból lett az erdő egy része. Az Érmellékhez délről kapcsolódó, s a Rézhegységet övező hegyes-erdős vidéken a szőlőterület kialakítása is irtás útján ment végbe. A hegyi szőlők borának minőségét a micskei és tóti hegyek italához mérték. Az egész időszak alatt folyamatos volt itt a szőlőtelepítés, Felsődernán pl. 1770-ben még úgy nyilatkoztak, hogy nincs boruk, „mivel csak 5 éve raktak palántot.”

A Sebes-Köröstől délre, a Telegdhez közeli Telkin, és Pósalakán a telkek számát az erdő rovására irtás útján látják a lakosok szaporíthatónak. A Fekete-Körös menti Ant és Tamásda területén szintén így csökkent az erdőterület.

A délbihari síkság több helységében szintén jeleztek még irtásos tevékenységet: Gyapjú, Sarkad, Méhkerék stb. területén. Méhkeréken a település elfoglalásakor kötelezték magukat a lakosok az irtásra, Sarkadon pedig kinek-kinek annyi földje volt, amennyit termővé tett.

A már idézett erdei legeltetés, s a gyakran engedélyezett makkoltatás is veszélyeztette a faállományt, bár a tölgyesek fő hasznosítása éppen ezen alapult. A pálinkafőzők, s a birtokosok serfőzői is ritkíthatták némileg az erdőket. Ennél veszélyesebb lehetett a mészégetés. Beznyén és Nagybáródon és környékén ezzel könnyítették megélhetésüket a környékbeliek.

Az irtások elszaporodása is bizonyítja, hogy az Érmelléken, a Rézalján, s a délbihari síkságon a lakosság jelentősen bekapcsolódott a környezetátalakításba,

³⁴ Hasonló a helyzet Terjén is, ahol a Baranyi család erdejében 2 polturáért makkoltathattak, a többi földesúr részén egyenlőképpen.

a művelhető földterület bővítésébe. Jóval nagyobb problémát jelentett számukra a folyóvizek negatív hatásainak kiküszöbölése.

A XVIII. század első felében gyakorlatilag hiányzott a szervezett, s valamennyire is rendszeres erőfeszítés a vizek megfékezésére. Elszigetelt lépések elsősorban a közvetlenül érintett települések–közösségek részéről voltak tapasztalhatók. A vármegye is tett néhány – egyenlőre még bátortalan – kezdeményezést ebbe az irányba. Az erre vonatkozóan fennmaradt szórványos adatokat a Sárrét területét érintve már idéztünk. Bizonyos elkerülhetetlen medertisztítási munkálatokat az 1770-es években már mindenképpen el akart a vármegye végeztetni. Gasszner mérnökkel nem csupán a Sárrétek és a Fekete-Körös által vízszelített területről készítették 1776-ban részletes térképet, hanem már előzőleg 1772-ben a Kis-Körös vidékéről is, amelyen a mérnök rögzítette a meder szintmagasságát is.³⁵ Ezen Gasszner feltüntetett egy a Tekerő-ér vizét elvezető kanálist, valamint Vésztő és Okány között és Zsadánytól egészen Berekböszörményig megjelölte a folyómeder igazításának lehetőségeit. A tervezett munkák eredményeiről nincsen tudomásunk, azok valószínűleg el sem kezdődtek. Fényes Elek 1839-ben úgy tudta, hogy a „földesurak gondos szorgalma által, a víz már a határnak nagyobb részéről csatornákon leeresztetett”.³⁶ Ez vélhetően egy későbbi akció eredménye lehetett. A Nagysárréten húzódó ún. szerepi kanálist ugyanis 1829-től kezdték építeni, amelyet az udvari, majd a bajomi csatornák építése követett. A terület végleges rendezésére az 1866-ra megépített Berettyó csatorna megnyitása után kerülhetett csak sor. (Osváth Pál munkája először adott híradást a lecsapolás utáni változásokról.)³⁷

A Fekete-Körös szabályozására 1792-ben hozott közgyűlési döntést Bihar megye, eszerint „Tóth mérnök Békés felé... 1 mérföldnyi csatornát ásson”. A sarkadiak 1801-ből származó térképén pedig egy „régikanalis” megnevezésű csatornáról Márki Sándor írja, hogy azt a lakosok voltak kötelesek tisztán tartani.³⁸

Hasonló kötelezettség a megyében másutt is előfordult. Kapcsolatban állhatott mindez azzal is, hogy a malomgátak rendbentartása egy-egy közösség feladata volt. Szalárdon 1770-ből fennmaradt vallomásuk szerint a vízimalom és a gát is az ő költségükön épült. Éradonyban a székelyhídi malom gátjára panaszkodtak, mint amely a víz szabad folyását akadályozza. Marciházán az ináncsi

35 MOL S. 12. Div. XI. No. 145–1772. vagy előtte.

36 Fényes E.: i. m. 119. Okánynál, ahol 9012 hold nádas rét meglétéről tud.

37 Szücs Sándor hagyatéka: Currentale Protocollum (1829) és Diarium (1832–36) a püspökladányi Karaos Ferenc Múzeumban. A Berettyó kanális építéséhez a közvetlen előkészítő lépéseket már 1824-ben megtették. Báró Wenkheim József a füzesgyarmati uradalom tulajdonosa és id. Kelemen János Szerep földesura ugyanis akkor adta a tervhez beleegyezését Juricskay László viceispánnak, aki egyben a „vizi deputáció” vezetője is volt. Az udvari és bajomi csatornákról a tanúvallomási jegyzőkönyvekből (1836). HBML IV.A. 1/d. 447., s a hozzá kapcsolódó térkép Uo. BMT 218. Részletesebb elemzés Papp Klára.: Biharnagybajom története 1703-184. In Biharnagybajom története és néprajza (Szerk. Újváry Zoltán), Debrecen. 1992. 137-197.

38 Márki Sándor: A Fekete-Körös vidéke és Nagyvárad. Nagyvárad. 1877. 16.

patak szabályozására hívták fel a figyelmet. Kóly település lakói szintén a Diószegen felépített malmot okolták a kaszálók leromlott állapota miatt: „az előtt olyan szénát kaszáltunk mint az abrak, most gyékény és nád terem rajta.” – összegezték az 1769. évi paraszti vallomásokban.

A malom, a hozzátartozó gát építése és karbantartása meglehetősen nagy megterhelés lehetett egy-egy falu számára, mert a malomgátak által felduzzasztott víz elöntésekkel is fenyegette a mögöttes területeket. Igaz, oksági összefüggésre nem igen utalhatunk a malom megléte és az árvízzel való fenyegetettség tényei között. A gátak gondozása és a csatornák tisztántartásának hiánya azonban már okozhatott problémát. Nyilvánvaló, hogy nem önmagában a folyókra, patakokra telepített malmok, hanem a szabályozatlanul hömpölygő, gyakran medrükből kilépő víz hatása okozhatott gondot. Az 1751. évi 14. cikkely is ilyen szellemben született, ezért az a malomgátak építését elsősorban a hajózást akadályozó és a mögöttes területeket elmocsarasító hatása miatt akadályozta. A vármegye törvényszékén (1759. június 19.), Váradolasziban is azonos értelemben jártak el Nagyrábé, Bakonszeg, Füzesgyarmat, Szeghalom, Szerep, Udvari és Nagybjom tanácsa s „Thurkevei urak ellen”. Az 1757. évihez hasonló tartalmú panaszlevél (erre utalnak) szerint a Nagykunságban felépített malom kedvéért emelt gátat az urak újból feljebb töltötték, s nem építették meg azt a „nyolcz öl szélességű zugot” sem, melyet előzőleg ígértek.³⁹

A malomgátak építésére másutt is volt panasz, ezért a század vége felé már csak a lakosok előzetes megkérdezése után lehetett új malmot építeni, vagy éppen a sérelmek miatt bontattak le közülük.⁴⁰ 1797-ben Csáky Emanuel a vármegyéhez intézett kérvényt egy Berekböszörmény határában építendő új malom érdekében. A kérelemmel kapcsolatban az alábbi összetételű deputáció összehívását kérte: a szomszédos helységek földesurai (a váradi püspökség és a káptalan tisztjei, a Toldi puszta birtokosai) valamint a mezőkeresztesi, vizesgyáni és a keresztzegi (kőrösszegi) lakosok. A közös megbeszélésre sor került, ahol a várakozásnak megfelelően jóval több volt az ellenvélemény, mint a terv megvalósítása melletti érvelés. A szomszéd falvak lakói a földjeiket fenyegető árvízveszélyre hivatkoztak, s a püspökség képviselője is őket támogatta. A megbeszélésen jelen volt a vármegye földmérője Gasszner Lőrinc, aki saját felméréseinek eredményét is előterjesztette, s ezzel szintén a malomépítés ellenzőihez csatlakozott. Szerinte főleg Kőrösszeg határát fenyegeti az elöntés veszélye: „életre reménysége nintsen, ha tsak á faluját más helyre nem viszi...”. Tarján, Gyéres, Vizesgyán és Kőrösszeg határán közel „2000 jugerum vízzel el temetve fekszik.” Addig tehát nincs mód a malom felépítésére a gróf által megjelölt helyen

39 HBML IV.A. 1/a. 15. k. 1759-ben Sedria civilis ill. MTT 1740–1835. 83.

40 Konyáron és Kistótfaluban időnként vízhiány miatt nem is használták. A malomgátak hatását eltúlozza Gallacz János: Monográfia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről. Nagyvárad. 1896. I. k. 228., MOL P. 78. Fasc. 28. No. 3. és 5.

„még az anya alveus á maga státusába nintsen, mert a malom akár micsoda regularis zugóval mindenkor tsak akadály volna.”

A vármegye váradoszsi particularis congregatiója a malomépítés ellen foglalt állást, sőt a fennálló építmények felülvizsgálatát is elrendelték. Ennek következménye lett a Gyéres melletti és a böszörményi régi malom „lerontása”.

A Csákyak 1802-ben ismét kérelemmel próbálkoztak: a böszörményi Éren, amely Körösszegapáti határában Kenézi pusztára folyik, kívánták az építményt felállítani. Az érvelésnél Csáky László azt írta Beöthy László viceispánnak, hogy ebben az Érben csak az év „vizesebb részeiben” van víz. 1808-ra már szerepelt ez az új malom is a böszörményi provizorátusról felvett inventáriumban.

(A tanulmány az OTKA T 29149 sz. pályázatával elnyert támogatással készült.)

tozó település. Az is szembetűnő lehet, hogy jelentős hányaduk uradalmon kívüli, a József-kori népszámlálás fogalomhasználata szerinti közbirtokos hely.² (A gyakorlatban több birtokos vagy család által bírt falvakat kell e helyütt érteni, s korántsem egyértelműen azt, hogy ezek tulajdonosi jogaitat valamiféle összehangolt követelésrendszerben érvényesítették volna jobbágyaik felé.)

Hasonló a helyzet a Báródsággal is, ahol a XVIII. század végén nemesi kerület is szerveződött (Nagybáród, Kisbáród, Cséklye, Nagypatak, Kornicel, Beznye, Köröstopa és Brátka.)³

A többi vizsgálandó település elszórtan fekszik a Berettyótól északra, a Berettyó és Sebes-Körös között, s a délbihari síkságon. A Nagysárréten (Szerep, Bajom, Bakonszeg) illetve a Kissárréten (Komádi) is találhatóak falvainkból.

Bihar vármegye régi címerének, pecsétjének ábrázolásai jelképekbe sűrítve közvetítik számunkra a nagy kiterjedésű és változatos domborzati viszonyokat mutató terület felszíni sajátosságait, jellegzetes terményeit. A halakban bővelkedő zombékos nádas folyóvíz a Nagy- és Kissárrét vidékét, a gazdag vízhálózatot, mellette a három hegyorom a Réz-, a Bihar- és a Béli hegységet, míg az összekötött kéve a síkvidéki területek gazdag szántóföldi művelését, a hegycsúcsok fölötti szőlőfürtök pedig az Érmellék és a Várad környéki dombok szőlőkultúráját szimbolizálják.

A terület talajviszonyait a földtörténet korszakai alakították ki. A megye hegyvidékének kialakulása a Dunántúli középhegységéhez hasonló, amennyiben a földtörténet karbon időszakában keletkezett Variszkuszi hegység részeként, annak fokozatos lekopása után, a földtörténeti középkorban rakódott rá jelentős mészkőréteg. Ez figyelhető meg a Réz-hegység, Királyerdő stb. területén.

Ebben a geológiai középkorban a hegyvidéket és környékét tenger borította, de annak kiszáradása után is jellemző a területre bizonyos lesüllyedés. A tengeri rétegekre ráakódtak a negyedkor „az úgynevezett pleisztocén, vagy dilúvium és a jelenkor, másként holocén vagy allúvium szárazföldi folyóvíz és szélhordta üledékei.”⁴

A sík terület hordalékos talajától a Nyírség (a Berettyótól északra fekvő terület) tér el, amely a talajszerkezetet illetően a Duna-Tisza közének homokos vidékével azonosítható.⁵

---

nyugatról pedig a síkság határol”. *Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt.* Bp. 1940. 128. Az Érmellék meghatározásával kapcsolatos vitás kérdések összefoglalása *Varga Gyula: Érmelléki szőlőhegyek rendszabályai a XIX. század végéről.* (Megjelenés alatt a Szabó István emlékkötetben.) 3-5.

2 A közbirtokosságról lásd *Kállay István: A nemesi közbirtokosság. Levéltári Közlemények.* 1983. 1-2. sz. 101-104.

3 *Nyakas M.: i. m.* 168. Miskolczy Károlynak, a kerület táblabírájának 1834-ből fennmaradt meghatározása szerint.

4 *Mendöl Tibor: Bihar vármegye földrajza.* Bp. 1938. 26. A hosszas süllyedési folyamat eredményeként az alföld jelenleg is mélyebben fekszik, mint pl. az erdélyi medence.

5 Uo. 35. Vö.: *Borsy Zoltán: A Nyírség természeti földrajza.* Bp. 1961. 12. és 41.

A bihari Sárrét területe szintén a geológiai jelenkorban alakult, az édesvízi moesár növényi részeinek oxigéntől elzárt elszenesedése révén. Ahol a laza moesári föld homokos iszappal keveredett (Zsáka, Bakonszeg határa) fekete szurokföld keletkezett, amelynek fellazított felső rétege azonban jó termőképességű.⁶

Az Érmellék talajának anyaga kevés homokkal kevert sárga agyag, míg a hegyvidékek agyagos földje kaviccsal vegyes.⁷

A megye XVIII. századi természeti-környezeti viszonyaira jó felvilágosítást nyújtanak az országos (1715–1720 és 1728) összeírások Bihar megyére vonatkozó anyagainak szöveges megjegyzései és az úrbérrendezéskor felvett kilenc kérdőpontra adott jobbágyi válaszok.⁸ Az egyes helységek határának talajviszonyairól legbővebben a Mária Terézia által elrendelt szabályozást megelőző valóságokból értesülhetünk. Ennek a forrásnak tanulmányozása révén lehetőségünk nyílik a kisebb táji egységek pontosabb körvonalazására is. Azonnal szembevetődő, hogy a szántók földjéről adott híradás mellett a kor embere még egy tényezőnek tulajdonított kiemelt jelentőséget, a folyók, patakok szerepének, a vízjárta területek határrészenkénti meghatározásának. Ez utóbbira már a század első nagy összeírásaiban is gondot fordítottak (nyilvánvalóan a termelési lehetőségekre gyakorolt hatásuk miatt), így bizonyos összevetésre is sor kerülhet.

A Berettyótól északra fekvő ún. nyírségi területek esetében csak a falvak egy részénél lehet a homokos talaj okozta nehézségekről olvasni. Sámson és Sáránd lakói panaszkodtak, hogy „a határ homokos, csak rozstot terem”. Sámsonban az új szántást a homok miatt a szél elhordta, sőt a kaszálón is a talaj miatt termett vad fű. Vértesen viszont termékenynek tartották a homokos szántót (amelyen a tiszta búza is megterem). Monostorpályiban már csak a mező egy része szenved a hiányokat, a másik termékeny. A Nyírséget Győrffy György történeti földrajza délen a Kálló vizével (korábban Kékkálló) határolja.⁹ Az északi megyehatártól a Berettyó felé haladva valóban csökkent a homokos területek aránya, itt a folyó mentén viszont más probléma jelentkezett. A Berettyó szabályozatlan medre szinte minden vele határos település esetében gondokat okozott. (Hencida, Gáborján, Esztár, Berettyóújfalu kaszálóit „járja a víz”, Esztáron még a Laposon lévő szántót is.) A jelenség a Berettyó egész folyása mentén megfigyelhető volt, hatása viszont igen erősen függött attól, milyen nagyságú faluhatárból mennyit fenyegetett az áradás (vagyis mennyire szűkült le ezáltal a mezőgazdaságilag hasznosítható föld-

6 *Borovszky Samu szerk* Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. Bp. 1901. 14–15. – Korbély József fömérnök tollából.

7 *Fényes E.*: i. m. 4. k. 35. hozzáteszi a földek „erős trágyázást kívánnának, mint azonban a' dologtalan oláh nép épen nem tesz, s ennél fogva nem is sokat arat.” valamint újabban *Benedek Zoltán*: Érmellék. Orosháza. 1996.

8 MOL Cons. Regn. Com. Bihar Ladula GG. és JJ. (1715 ill. 1720) és HBML. IV. A. 4/b. 18–22. k. (1728) ill. HBML IV.A. 1/d. – az úrbéri rendezés falvankénti anyaga.

9 Acsád, Konyár és Sámson esetében írtak még homokos talajról, a többi faluban nem. – *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1963. 570.